

Stefan Dmitruk

Białystok
Nauczyciel, badacz niezależny

Szkolnictwo cerkiewne na terenie prawosławnego monasteru w Radecznicy w latach 1899–1915

Russian Orthodox Church Education at the Radecznicza Monastery, 1899–1915

The article describes late 19th and early 20th-century Russian Orthodox Church schools in the Lublin Governorate of the Kingdom of Poland. The author reconstructs the history of such schools affiliated with the Radecznicza monastery. They ceased to be amid the First World War, during civil evacuations of the Russian Orthodox people to Russia in 1915. The text raises the question of Tsarist administration using the schools to advance Russification in Congress Poland.

Keywords: First World War, Orthodox Church, denominational education, Orthodox Church schools, Radecznicza, monastery

Słowa kluczowe: I wojna światowa, cerkiew prawosławna, szkoły cerkiewne, szkolnictwo wyznaniowe, Królestwo Polskie, Radecznicza, monaster

Problem szkolnictwa cerkiewnego, funkcjonującego w ramach struktur Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej w Królestwie Polskim¹ na przełomie XIX i XX w.,

---

¹ Na terenie Królestwa Polskiego między 1875 a 1915 r. funkcjonowała diecezja chełmsko-warszawska Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej [RCP] obejmująca zasięgiem Królestwo Polskie. Jednostka administracyjna posiadała wydzielony wikariat lubelski z rezydującym w Chełmie biskupem. Zasięg wikariatu objął prawosławne parafie guberni lubelskiej i siedleckiej. Ze względu na skomplikowaną sytuację polityczną i wyznaniową w lipcu 1905 r. zreorganizowano struktury cerkiewne. Utworzono wówczas diecezję warszawsko-nadwiślańską oraz chełmską. Ta ostatnia objęła gubernię lubelską i siedlecką, a od 1912 r. gubernię lubelską i chełmską. Zob. m.in. K. Latawiec, *W służbie Imperium... Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej na terenie guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007, s. 214–251; Ю. Федорик, *Православие духовенство в Царстві Польському в 1875–1905 роках*, Донецьк 2013; A. Szabaciuk, „Rosyjski Ulster”. *Kwestia chełmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Lublin 2013; S. Dmitruk, *Prawosławna diecezja chełmska w latach 1915–1918 na łamach „Gazety Ludowej. Tygodnika Ilustrowanego”*, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. LII, z. 2.

jest skomplikowanym zagadnieniem badawczym. Kwestię szkół prawosławnych na terenie guberni lubelskiej poruszali w opracowaniach Krzysztof Latawiec, Dariusz Szewczuk, Irena Matus i Ryszard Kucha². Praca I. Matus umożliwiała porównanie polityki oświatowej oraz wyznaniowej państwa rosyjskiego w guberni grodzieńskiej i lubelskiej. Dzieje rzymskokatolickiego klasztoru radecznickiego w okresie od XVIII do XX stulecia opisał Stanisław Rapa, a historię prawosławnego monasteru w Radeczniczy omówili Stefan Dmitruk i Jurij Łabyncew³. Podstawę źródłową do prezentowanego wątku stanowią dokumenty proveniencji cerkiewnej i oświatowej zdeponowane w Archiwum Państwowym w Lublinie⁴. Negatywny wynik przyniosła kwerenda archiwalna prowadzona w zasobach Centralnego Państwowego Archiwum Ukrainy we Lwowie. Zebrany materiał archiwalny umożliwił opracowanie tekstu przyczynkowego i pozwolił na ogólną rekonstrukcję tytułowego zagadnienia. Do 2021 r. nie przetrwała spójna dokumentacja archiwalna szkół cerkiewnych oraz prawosławnego klasztoru w Radeczniczy, czyli jednostki prowadzącej tytułowe szkoły⁵. W związku z tym

² K. Latawiec, *op. cit.*; I. Matus, *W Drohiczyźnie, Jałówece, Potoci i Różanymstoku. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, Białystok 2001; D. Szewczuk, *Seminaria nauczycielskie w Królestwie Polskim (1866–1915)*, Lublin 2015; R. Kucha, *Z problematyki rozbudowy szkolnictwa elementarnego na Lubelszczyźnie w latach 1864–1905*, [w] *Szkolnictwo Lubelszczyzny w XVIII–XX wieku. Studia i rozprawy*, red. R. Kucha, Lublin 1993.

³ S. Dmitruk, *Żeńskie monasterium prawosławne na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział Lubelski PAN” 2009, t. VI, s. 75–85; idem, *Wspomnienia Zofii (Klimczuk) – siostry prawosławnego monasteru w Radeczniczy*, „Res Historica” 2017, nr 43, s. 345–375; idem, *Prawosławny sobór żeńskiego monasteru w Turkowicach w latach 1906–1929*, „Annales UMCS Sectio F. Historia” 2019, vol. 74, s. 209–229; idem, *Dom bazylianów i parafia unicka w Radeczniczy (1869–1875)*, „Res Historica” 2015, nr 39, s. 113–132; idem, *Skład osobowy prawosławnego domu zakonnego pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radeczniczy w latach 1881–1889*, „Elpis” 2014, t. XVI, s. 183–190; S. Rapa, *Ośrodek kultu religijnego w Radeczniczy w latach 1772–1914*, [w] *Radecznicza. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturalnego*, red. R. Jusiak, Kalwaria Zebrzydowska 2006; Ю. Лабинцев, *Судьбы Холмского православия в период революционных потрясений 1910–1920-х гг.: Радочицкий Свято-Антониевский женский монастырь*, „Славянский Альманах” 2018, no. 3–4.

⁴ Archiwum Państwowe w Lublinie [APL] – zespoły: 95, Chełmski Konsystorz Greckokatolicki Konsystorz (1596–1875 [ChKGGK]), 103, Chełmskie Bractwo Prawosławne (1879–1914 [ChBP]), 99, Klirowyje Wiedomosti (1875–1915 [KW]), 99, Konsystorz Prawosławny w Chełmie (1905–1915 [KPCh]), 525, Siedlecka Dyrekcja Szkolna (1864–1912 [SdSz]).

⁵ Niewykluczone, że penetracja petersburskich archiwów wniosłaby nowe ustalenia do badania. W przyszłości należałoby przeprowadzić kwerendę archiwalną w Petersburgu. Podczas wstępnego porządkowania, na prośbę Andrzeja Nowosada, w marcu 2011 r. dokumentów archiwalnych w Archiwum Rzymsko-katolickiej Parafii pw. Rozesłania Świętych Apostołów w Chełmie S. Dmitruk natrafił na list ihumeni Anastazji do Chełmskiego Diecezjalnego Zarządu Szkolnego z pieczęciami i podpisem kierującej szkołami cerkiewnymi w Radeczniczy sygnowany 20 marca 1913 r. (daty dzieenne w opracowaniu są w stylu juliańskim; skan dokumentu w archiwum domowym autora). Potwierdza to istnienie dokumentacji archiwalnej szkół z Radeczniczy.

nie można odtworzyć informacji i przeprowadzić prawidłowej analizy dotyczącej posiedzeń i decyzji Rady Pedagogicznej, personelu pedagogiczno-administracyjnego, uczniów i absolwentów, poziomu kształcenia przyszłej kadry pedagogicznej szkół cerkiewnych, wykazu zajęć dydaktycznych, procedury oceniania, spisu podręczników i programów nauczania, decyzji podejmowanych przez kierownictwo szkół. Zachowane informacje są szczątkowe oraz wybiórcze i umożliwiają jedynie zasygnalizowanie opisywanych zagadnień. Wiedzę o radecznicznych szkołach wzbogaciła kwerenda periodyków administracji rosyjskiej („Памятная книжка Люблинской губернии” i „Холмская губерния 1914 г.”), prasy wyznaniowej wydawanej przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną w Królestwie Polskim w latach 1899–1915, a także drukowane sprawozdania inspektorów wizytujących szkoły cerkiewne prawosławnej diecezji chełmsko-warszawskiej i chełmskiej⁶. Cezurę czasową tekstu wyznaczają dwa wydarzenia – w 1899 r. przekształcono męski klasztor w Radecznicy w ośrodek żeński, a w 1915 r. doszło do ewakuacji monasteru w głąb Rosji i funkcjonowania siostr w zupełnie nowych realiach.

Oberprokurator Świątobliwego Synodu Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej (dalej: Synod RCP) Konstantin Pobiedonoscew (1827–1907) wywarł największy wpływ na rozwój szkolnictwa cerkiewnego w Rosji w drugiej połowie XIX w. Według prominentnego urzędnika szkolnictwo cerkiewne miało służyć wychowaniu dzieci i młodzieży w duchu patriotycznym, religijnym i lojalistycznym. Poglądy oberprokuratora zbiegały się z polityką wyznaniową, oświatową i wewnętrzną Rosji w tym okresie⁷.

⁶ „Памятная книжка Люблинской губернии на 1902 годъ” [ПКЛГ 1902], Люблинь 1902; „Памятная книжка Люблинской губернии на 1903 годъ” [ПКЛГ 1903], Люблинь 1903; „Памятная книжка Люблинской губернии на 1904 годъ” [ПКЛГ 1904], Люблинь 1904; „Памятная книжка Люблинской губернии на 1905 годъ” [ПКЛГ 1905], Люблинь 1905; „Памятная книжка Люблинской губернии на 1906 годъ” [ПКЛГ 1906], Люблинь 1906; „Памятная книжка Люблинской губернии на 1907 годъ” [ПКЛГ 1907], Люблинь 1907; „Памятная книжка Люблинской губернии на 1908 годъ” [ПКЛГ 1908], Люблинь 1908; „Памятная книжка Люблинской губернии на 1909 годъ” [ПКЛГ 1909], Люблинь 1909; „Памятная книжка Люблинской губернии на 1910 годъ” [ПКЛГ 1910], Люблинь 1910; „Памятная книжка Люблинской губернии на 1911 годъ” [ПКЛГ 1911], Люблинь 1911; „Памятная книжка Люблинской губернии на 1912 годъ” [ПКЛГ 1912], Люблинь 1911; *Холмская губерния 1914 г.* [ХГ 1914], Холмъ 1914; Гедеонъ (епископъ), Н. Калихевичъ, *Отчетъ о состояніи церковно-приходскихъ школъ Холмско-Варшавской епархіи за 1893/1894 годъ*, „Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ” 1894, по. 24; *Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ Холмской епархіи за 1910–1911 учебный год*, Холмъ 1912; *Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ въ Холмской епархіи за 1909/10 учебный годъ*, Холмъ 1911.

⁷ K. Latawiec, *op. cit.*, s. 247.

Po 1864 r. na terenie Królestwa Polskiego szkolnictwo cerkiewne stało się instrumentem politycznym w ręku rosyjskiego aparatu administracyjnego⁸. Władza carska uważała, że szkoły prawosławne wpływały pod kątem ideowo-politycznym na miejscową ludność i wspierały elementarną oświatę rządową⁹. Biskup lubelski Gedeon (Pokrowski; 1844–1922) w roku szkolnym 1893/94 stwierdził, iż cel szkół cerkiewnych to wychowanie religijno-moralne, wzmacnianie wyznania prawosławnego wśród wiernych oraz działalność misyjna¹⁰. Jednym z celów tego typu szkolnictwa w guberni lubelskiej była praca z lokalną społecznością chłopską, a w przypadku klasztoru w Radechnicy z ludnością z Zamojszczyzny i Hrubieszowszczyzny¹¹. Dodatkowym zadaniem szkolnictwa cerkiewnego w Królestwie Polskim pod koniec XIX wieku stała się działalność rusyfikacyjna. Wspomniany biskup lubelski Gedeon w 1894 r. pisał: „W wielu miejscowościach Kraju Przywiślańskiego chłopci nie rozumieją nie tylko z rosyjskiego, ale i małorosyjskiego języka [ukraińskiego] i rozmawiają po polsku. Wobec tego dzieci, które chodzą do szkół, mówią tylko po polsku i wielkim zadaniem jest je nauczyć słów rosyjskich”¹².

Cesarz Aleksander III 13 czerwca 1884 r. podpisał ukaz regulujący działanie szkół cerkiewno-parafialnych¹³. Pod wpływem poglądów Pobiedonoscewa zasady funkcjonowania prawosławnego szkolnictwa opracował Synod RCP. Zgodnie z regulaminem duchowieństwo prawosławne odpowiadało za organizację i kierowanie szkołami cerkiewnymi¹⁴. Głównym celem szkół cerkiewnych było szerzenie i umacnianie wyznania prawosławnego wśród wiernych. Przepisy z 13 czerwca 1884 r. wprowadzały podział szkolnictwa cerkiewnego na placówki jednoklasowe, dwuklasowe oraz tzw. szkoły piśmienności (ros. *школы грамоты*; wymiennie: szkoła gramoty). W pierwszym typie szkół uczniowie kształcili się przez dwa lata, a w drugim przez cztery. Najuboższe i najniższe warstwy – chłopskie i mieszczańskie – miały się edukować w szkołach gramoty. W prawosławnych placówkach oświatowych planowano naukę religii prawosławnej (obejmowała zagadnienia: naukę modlitw, podstawy historii cerkiewnej oraz elementy liturgiki), śpiewu cerkiewnego, języków cerkiewnosłowiańskiego

⁸ M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i Cesarstwo Rosyjskie (1864–1914)*, Warszawa 2016, s. 182.

⁹ R. Kucha, *op. cit.*, s. 98–100.

¹⁰ Гедеонъ, Н. Калихевичъ, *op. cit.*, s. 424–429.

¹¹ K. Latawiec, *op. cit.*, s. 250.

¹² Гедеонъ, Н. Калихевичъ, *op. cit.*, s. 428.

¹³ APL, SDSz, sygn. 287, k. 1; K. Latawiec, *op. cit.*, s. 247; I. Matus, *op. cit.*, s. 15; A. Лопухин, *История Православия в XIX веке. Славянские Церкви. Репринт издания 1901 года*, Москва 1998, s. 693; И. Смолич, *История Русской Церкви: 1700–1917*, т. VIII, ч. 2, Москва 1997, s. 107–108.

¹⁴ APL, SDSz, sygn. 287, k. 1–3.

i rosyjskiego, podstaw arytmetyki, w szkołach dwuklasowych wprowadzono historię Cerkwi prawosławnej i historię Rosji, a w szkołach gramoty koncentrowano się na nauce czytania i pisania oraz elementach arytmetyki. Programy oraz podręczniki do szkół zatwierdzał Synod RCP. Zgodnie z przepisami istniała możliwość uruchomienia klas z dodatkowymi przedmiotami, codziennych lekcji skierowanych do dorosłych, klas rzemiosła i rękodzielnictwa oraz szkół niedzielnych. Przy placówkach szkolnych planowano organizację bibliotek cerkiewno-parafialnych. Kadre nauczycielską do szkół cerkiewnych kształcono w dwuklasowych szkołach cerkiewnych z kursem pedagogicznym lub w cerkiewnych seminariach nauczycielskich¹⁵. Na terenie danej eparchii szkolnictwo cerkiewne podlegało zwierzchnikowi diecezji oraz Diecezjalnej Radzie Szkolnej złożonej z przewodniczącego i członków. Tam, gdzie funkcjonowało bractwo diecezjalne, uprawnienia rad szkolnych mogły być scedowane na zarządy bractw¹⁶. Szkoły parafialne wizytował inspektor diecezjalny wchodzący w skład Diecezjalnej Rady Szkolnej¹⁷.

Do połowy lat osiemdziesiątych XIX w. szkolnictwo cerkiewne na terenie wikariatu lubelskiego diecezji chełmsko-warszawskiej RCP rozwinięto w niewielkim stopniu. Według R. Kuchy między 1885 a 1898 r. szkoły cerkiewno-parafialne powstawały żywo¹⁸, K. Latawiec przesuwając czas rozwoju tego typu placówek na lata 1893–1906¹⁹. S. Dmitruk stwierdził, że w latach 1885–1895 procesem tworzenia i kontrolą placówek oświatowych RCP na terenie diecezji chełmsko-warszawskiej kierowało Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie pod ścisłym nadzorem zwierzchnika eparchii. Po 1895 r. funkcję nadzorczą i kontrolną nad szkolnictwem cerkiewnym pełniła Chełmska Diecezjalna Rada Szkolna²⁰. Na terenie diecezji w roku szkolnym 1884/85, działało 11 szkół cerkiewnych (9 szkół jednoklasowych i 2 dwuklasowe). W placówkach uczyło się około 170 uczniów. Dziesięć lat później w 92 cerkiewnych jednostkach oświatowych naukę pobierało 2755 uczniów (2176 dziewczynek i 579 chłopców)²¹.

¹⁵ D. Szewczuk, *op. cit.*, s. 112.

¹⁶ *Przepisy o szkołach cerkiewno-parafialnych*, [w] *Zbiór Praw: postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego*, t. XXVI, cz. II, Warszawa 1885, s. 261–269; I. Matus, *op. cit.*, s. 16–17.

¹⁷ I. Matus, *op. cit.*, s. 16.

¹⁸ R. Kucha, *op. cit.*, s. 98–100.

¹⁹ K. Latawiec, *op. cit.*, s. 247–248.

²⁰ S. Dmitruk, *Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1879–1914)*, Lublin 2012, s. 197–208 (wydruk komputerowy rozprawy doktorskiej, Biblioteka UMCS w Lublinie).

²¹ *Ibidem*; K. Latawiec, *op. cit.*, s. 246.

Cele rosyjskiej polityki oświatowej i szkolnictwa wyznaniowego w Królestwie Polskim realizowały między innymi szkoły funkcjonujące przy prawosławnym monasterze pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radecznicy²². W styczniu 1899 r.²³ władze diecezjalne podjęły decyzję o przekształceniu radecznickiego klasztoru z monasteru męskiego na żeński. Jego przełożoną została ihumenia Atanazja (Gromieko; 1863–po 1920)²⁴.

Na terenie monasteru w Radecznicy między 1899 a 1901 r. zorganizowano przytułek dla dzieci ze szkołą piśmienności, jednoklasową szkołą cerkiewno-parafialną, dwuklasową szkołą z kursem pedagogicznym, którą przed I wojną światową przekształcono w dwuklasową szkołą cerkiewną i dwuklasową Żeńską Szkołę Nauczycielską oraz uruchomiono Szkołę Sadownictwa i Ogrodnictwa I stopnia²⁵. W należącej do parafii radecznickiej wsi Trzęsiny utworzono jednoklasową szkołą cerkiewno-parafialną²⁶.

Jednopiętrową szkołę-przytułek wybudowano z drewna. Znajdowały się w niej klasy, sypialnie, stołówka oraz lecznica. Do przytułku – jedynej placówki opiekuńczej dla dzieci w rejonie Zamościa – trafiały okoliczne sieroty. W 1903 r. przebywało w niej około stu dziewczynek w wieku od 3 do 14 lat oraz kilku chłopców. Również niektórzy rodzice wyznania rzymsko-katolickiego z pobliskich wsi oddawali dzieci do przytułku radecznickiego²⁷. Po śmierci w 1905 r. arcybiskupa warszawsko-nadwiślańskiego Hieronima (Egzemplarskiego; 1836–1905) przytułek radecznicki otrzymał jego imię, a placówkę ulokowano w nowym, murowanym budynku. Spore obłożenie przytułku doprowadziło do przejściowych problemów finansowych placówki. W styczniu 1912 r. przełożona monasteru – ihumenia Atanazja – skierowała prośbę o udzielenie pomocy materialnej do Zarządu Chełmskiego Bractwa Prawosławnego Przenajświętszej Bogurodzicy: „W chwili obecnej jest niemożliwe przyjmowanie dzieci do szkoły, ponieważ placówka znajduje się na skraju przepelnienia. Nie ma gdzie kłaść dzieci, w sypialniach nie ma ani jednego kąta, aby dostawić łóżko. Jeżeli Zarząd Bractwa uzna za konieczne natychmia-

²² Więcej na temat historii męskiego monastycyzmu w Radecznicy zob. S. Dmitruk, *Dom*, s. 113–132; idem, *Skład*, s. 183–190.

²³ APL, ChKGK, sygn. 441, k. 340, 347.

²⁴ Więcej na temat prawosławnego żeńskiego życia mniszego w Królestwie Polskim w drugiej połowie XIX wieku zob.: S. Dmitruk, *Żeńskie*, s. 75–85; idem, *Wspomnienia*, s. 345–375; idem, *Prawosławny sobór*, s. 209–229. Biogram ihumenii Atanazji (Gromieko) zob. S. Dmitruk, *Wspomnienia*, s. 349–350, przyp. n. Ihumenia – przełożona żeńskiego klasztoru prawosławnego; w RCP tytuł mógł oznaczać nagrodę cerkiewną.

²⁵ ПКЛГ 1903, s. 127–128; *Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ въ Холмской епархіи за 1909/10*, s. 79; XI 1914, s. 243–245; K. Latawiec, *op. cit.*, s. 250; D. Szewczuk, *op. cit.*, s. 114.

²⁶ XI 1914, s. 243–245.

²⁷ ПКЛГ 1903, s. 127.

stowe zorganizowanie łóżek dla dzieci z uwzględnieniem szczególnych warunków, to może je dostarczyć”²⁸.

Z dużym prawdopodobieństwem przytułek otrzymał wsparcie chełmskiej organizacji cerkiewnej, ponieważ wizytujący szkołę z ramienia Bractwa Trójcy Świętej w Warszawie ks. Aleksander Subbotin dwa lata później stwierdzał: „Szkoła-Przytułek im. Arcybiskupa Hieronima mieści się w kamiennym trzypiętrowym budynku. Podstawy domu są z fundamentu. Jest doprowadzony wodociąg, wentylacja bardzo dobra. Klasy, internat, korytarze i stołówka są oświetlone i wysokie. Wszędzie czysto. W internacie radecznickiego przytułku zamiast siennika każda uczennica ma kołdrę. W pomieszczeniach i na korytarzach internatu zamontowane są wieszaki, na których dzieci przed snem wieszają swoje ubrania”²⁹.

Ks. Subbotin podkreślał, że dzieci mogły korzystać ze specjalnie wydzielonego sadu owocowego oraz lasu, a położenie klasztoru na wzniesieniu w otoczeniu sosnowego lasu sprzyjało ich rozwojowi fizycznemu³⁰. Do 1914 r. monaster nie rozwiązał problemów z finansowaniem przytułku, ponieważ liczba przebywających w nim dzieci spadła do dwudziestu pięciu³¹. W szkole piśmienności naukę dzieci prowadziły Ludmiła Sawczuk (1906–1907) oraz Elżbieta Nazaruk (1907–1910), a w 1911 r. wystąpił problem z obsadzeniem stanowiska nauczyciela w tej placówce³².

Szkoły jednoklasowe istniały w Radecznicy i Trzęsinach. W pierwszej ze szkół lekcje rozpoczynały się o 8.30. Początkowo nauczycielką była przełożona monasteru – ihumena Atanazja, a w 1914 r. nowicjuszką Nina (Witewska), Olga Dobrowolska i Eugenia Bondarewska³³. W szkole prowadzono lekcje tkactwa, dziewiarstwa, szycia i śpiewu. Niewykluczone, że zajęcia praktyczne realizowały nauczycielki z radecznickiej szkoły dwuklasowej. Dzięki zajęciom praktycznym uczennice potrafiły samodzielnie szyć koszule, haftować i dziergać. Dziewczynki ze szkoły cerkiewno-parafialnej w Radecznicy na co dzień chodziły w niebieskich sarafanach i haftowanych ukraińskich koszulach. Monaster radecznicki przekazywał uczniom rocznie 1500 kg ryżu oraz mleko. Szkoła cerkiewno-parafialna w Radecznicy posiadała własne łóżka z siennikami³⁴. W latach 1912 i 1913 Synod RCP subsydiował 500 rubli na utrzyma-

²⁸ APL, ChBP, sygn. 29, k. 162–162 v.

²⁹ „Холмская Церковная Жизнь” [ХЦЖ] 1914, no. 21, s. 812.

³⁰ Ibidem.

³¹ APL, KW, sygn. 1055, k. 91 v.; ibidem, KPCh, sygn. 4420, k. 6 v.

³² ПКЛГ 1906, s. 202; 1907, s. 164; 1908, s. 163; 1909, s. 171; 1910, s. 175; 1911, s. 181; 1912, s. 185.

³³ ХГ 1914, s. 243.

³⁴ ПКЛГ 1903, s. 128–129.

nie szkoły³⁵. Absolwentki szkół jednoklasowych w Radecznicy oraz Trzęsinach mogły kontynuować naukę w szkole dwuklasowej z kursem pedagogicznym lub Szkole Nauczycielskiej w Radecznicy³⁶.

Powstanie jednoklasowej szkoły cerkiewno-parafialnej w Trzęsinach wiąże się z wybudowaniem cerkwi pw. św. męczennicy Paraskiewy we wsi. W 1904 r. w miejscowości mieszkało 26 osób wyznania prawosławnego, a dwa lata później 46 osób³⁷. Między 1902 r. a 1904 r. wzniesiono drewnianą cerkiew, która była filialną świątynią monasteru w Radecznicy³⁸. 14 października 1904 r. biskup lubelski Eulogiusz (Gieorgijewski; 1868–1946) poświęcił cerkiew trzęsińską³⁹. Obok cerkwi wybudowano drewniany dom i zorganizowano w nim szkołę jednoklasową⁴⁰. W 1913 r. w placówce kształciło się 30 osób⁴¹. Do I wojny światowej kadrę pedagogiczną w szkole trzęsińskiej tworzyli: Juliana Gałabuda (1903–1904), Aleksandra Timoszuk (1905), Roman Stepaniuk (1906–1907), Helena Jaroszewicz (1908–1910) i Ignacy Dacewicz (1914)⁴². Co roku na utrzymanie szkoły jednoklasowej w Trzęsinach Synod RCP przekazywał 240 rubli⁴³.

Najważniejszą szkołą w Radecznicy, z perspektywy cerkiewnej i państwowej polityki oświatowej, była dwuklasowa szkoła cerkiewna z kursem pedagogicznym, przekształcona w Żeńską Szkołę Nauczycielską⁴⁴. Absolwentki szkoły radeczniczej uzyskiwały prawo wykonywania zawodu nauczyciela w szkołach cerkiewnych⁴⁵. Podobnie jak w przypadku Żeńskiej Szkoły Nauczycielskiej w Krasnymstoku⁴⁶, położonym na terenie guberni grodzieńskiej, ukończenie szkoły radeczniczej przez uczennice umożliwiało awans społeczny i otwierało nowe perspektywy na pracę zarobkową poza pracą w gospodarstwie rolnym⁴⁷. Inicjatorką, organizatorką i kierownikiem placówki oświatowej była ihumenia

³⁵ APL, KW, sygn. 1055, k. 91 v.; ibidem, sygn. 1057, k. 94 v.

³⁶ *Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ Холмской епархіи за 1910–1911*, s. 38–39. Warto przypomnieć, że w obu typach szkół – zgodnie z przepisami oświatowymi z 1884 r. i późniejszymi ich zmianami – uczniowie kształcili się przez cztery lata. W przypadku przyjęcia absolwenta/absolwentki ze szkoły jednoklasowej do szkoły dwuklasowej taka osoba pobierała naukę przez cztery lata.

³⁷ APL, KW, sygn. 1053, k. 69 v.; S. Rapa, *op. cit.*, s. 139.

³⁸ *Dzieje gminy Radecznicza*, red. R. Smoter-Grzeńskiewicz, Zamość 2006, s. 139.

³⁹ APL, KW, sygn. 1053, k. 69 v.

⁴⁰ *Dzieje gminy Radecznicza*, s. 139; S. Rapa, *op. cit.*, s. 139.

⁴¹ APL, KPCh, sygn. 4420, k. 6 v.

⁴² ПКЛГ 1903, s. 235; 1904, s. 283; 1905, s. 262; 1906, s. 201; 1907, s. 163; 1908, s. 163; 1909, s. 171; 1910, s. 175; ХГ 1914, s. 245.

⁴³ APL, KW, sygn. 1055, k. 91 v.; ibidem, sygn. 1057, k. 94 v.

⁴⁴ K. Latawiec, *op. cit.*, s. 250.

⁴⁵ Ibidem, s. 250.

⁴⁶ Obecnie Różanystok.

⁴⁷ I. Matus, *op. cit.*, s. 200.

Atanazja⁴⁸. Między 1902 a 1910 r. w szkole uczyły: nauczycielki Elżbieta Dawidiuk (1902–1912), Anna Sienkiewicz (1902), Stefania Janeczkiwicz (1902), Maria Pietruczuk (1902–1911), mniszka Magdalena (1908–1911), Luba Łąpik (1903–1905) oraz Barbara Trojczuk (1903–1905)⁴⁹.

Od początku funkcjonowania placówka cieszyła się sporym zainteresowaniem. W 1907 r. mniszka Atanazja podjęła decyzję o wstrzymaniu rekrutacji do szkoły w Radecznicy w r. szk. 1907/1908, ponieważ dwa oddziały szkolne były przepełnione uczennicami⁵⁰. W r. szk. 1910/1911 uczyło się 45 dziewcząt⁵¹. Wsparcie finansowe oraz kształcenie osób o niskim statusie materialnym było możliwe dzięki ufundowanemu stypendium przez Chełmskie Bractwo Prawosławne pw. Przenajświętszej Bogurodzicy. Początkowo wsparcie finansowe w wysokości 50 rb. rocznie otrzymywała jedna osoba, od roku szkolnego 1907/1908 dwie osoby (każda po 50 rb.), a w latach 1911–1914 chełmska organizacja cerkiewna wypłacała stypendium o wartości 25 rb. pięciu osobom⁵².

W tym samym roku szkolnym 26 marca 1911 r. Synod RCP wydał zarządzenie na mocy którego należało przekształcić dwuklasową szkołę cerkiewną z kursem pedagogicznym w Żeńską Szkołę Nauczycielską. Na tej podstawie Chełmska Diecezjalna Rada Szkolna poleciła ihumenii Atanazji reorganizację

⁴⁸ K. Latawicz, *op. cit.*, s. 250; ПКЛГ 1902, s. 275; 1903, s. 235; 1904, s. 283; 1905, s. 262; 1906, s. 201; 1907, s. 163; 1908, s. 163; 1909, s. 163; 1910, s. 174; 1911, s. 180; 1912, s. 185; ХГ 1914, s. 243.

⁴⁹ ПКЛГ 1902, s. 275; 1903, s. 235; 1904, s. 283.; 1905, s. 262; 1906, s. 201; 1907, s. 163; 1908, s. 163; 1909, s. 163; 1910, s. 174; 1911, s. 180; 1912, s. 185.

⁵⁰ ХЦЖ 1907, no. 13, s. 516.

⁵¹ *Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ Холмской епархіи за 1910–1911*, s. 38–39.

⁵² АРЛ, ЧВР, sygn. 82, k. 3; ibidem, sygn. 83, k. 12, 34 v.; ibidem, sygn. 84, k. 4 v., 24 v.; „Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ” 1905, no. 4–5, s. 53; ХЦЖ 1906, no. 5, s. 137; Н. Стращкевичъ, Г. Ольховскій, *Отчетъ о состояніи и дѣятельности находящагося подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1905/1906 (двадцать седьмой) братскій годъ*, Холмъ 1907, s. 19; А. Будиловичъ, Г. Ольховскій, *Отчетъ о состояніи и дѣятельности находящагося подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1907/1908 (двадцать девятый) братскій годъ*, Холмъ 1908, s. 16; А. Будиловичъ, Г. Ольховскій, *Отчетъ о состояніи и дѣятельности находящагося подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1908/1909 (тридцатый) братскій годъ*, Холмъ 1909, s. 18; *Отчетъ о состояніи и дѣятельности находящагося подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1910/11 (тридцать второй) братскій годъ*, Холмъ 1911, s. 9; А. Будиловичъ, Г. Ольховскій, *Отчетъ о состояніи и дѣятельности находящагося подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1911/12 (тридцать третий) братскій годъ*, Холмъ 1912, s. 29.

placówki⁵³. Decyzję dość sprawnie wdrożono w życie, ponieważ, najprawdopodobniej już od kwietnia 1911 r., w Radecznicy istniały dwie szkoły dwuklasowe: dwuklasowa szkoła cerkiewna i dwuklasowa Żeńska Szkoła Nauczycielska. Wskazuje na to sprawozdanie dotyczące funkcjonowania szkół cerkiewnych prawosławnej diecezji chełmskiej za r. szk. 1910/1911, które wyróżnia dwie szkoły dwuklasowe w Radecznicy.

W dwuklasowej szkole cerkiewnej, w r. szk. 1910/1911, pierwsza klasa dzieliła się na cztery, a druga klasa na dwa oddziały. W I oddziale było 9 uczennic, w II – 10, w III – 12, w IV – 19, w V – 18, a w VI – 15. Łącznie kształciły się 83 osoby⁵⁴. W latach 1910–1911 we wsi pojawiła się odra i szkarlatyna. Epidemie nie wpłynęły na pracę szkoły. Placówka oświatowa posiadała cztery pomieszczenia. W pierwszej sali uczyły się dzieci z I i II oddziału, w drugiej uczniowie z III i IV oddziału, w trzeciej z V oddziału, a w czwartej z ostatniego. Kadra pedagogiczna składała się z Agaty Łysicynej (nauczyciela w I i II oddziale), Marii Lewkowicz (nauczycielka w III i IV oddziale), Marii Tichomirowej (nauczycielka śpiewu cerkiewnego i języka cerkiewno-słowiańskiego w oddziałach I–IV), w V oddziale uczyli nowicjuszek Nina (Witewska) oraz ks. Michał Sawczuk (nauczyciel arytmetyki i śpiewu cerkiewnego w V oddziale oraz jeden z kapłanów posługujących w monasterze w Radecznicy). W VI oddziale uczyli ihumenia Atanazja (nauczycielka religii prawosławnej), Helena Gołowska (język rosyjski i cerkiewno-słowiański), nowicjuszek Nina (Witewska; geografia i arytmetyka) i Agata Moroz (śpiew). Według inspektora diecezjalnego pod kątem kształcenia szkoła prezentowała bardzo dobry poziom, a monaster radecznicki całkowicie finansował drugą klasę⁵⁵. Dwuklasowa szkoła cerkiewna otrzymywała w latach 1912 i 1913 subsydium w wysokości 2700 rb. rocznie z Synodu RCP⁵⁶. Tuż przed wybuchem I wojny światowej w skład personelu pedagogicznego szkoły wchodził: ihumenia Atanazja (kierownik szkoły), nauczyciele religii: ks. Piotr Antonowicz (proboszcz parafii przy monasterze; kapelan monasteru w Radecznicy) i ks. M. Sawczuk (kapelan monasteru w Radecznicy) oraz nauczycielki: E. Dawidiuk, H. Gołowska, Katarzyna Wróblewska, Maria Bekarewicz, Maria Kiczigina-Koszarowa, Serafima Sergijewa, Eugenia Bondarewska, Natalia Renda i Olga Balicka⁵⁷.

W skład dwuklasowej Żeńskiej Szkoły Nauczycielskiej w pierwszym roku funkcjonowania (r. szk. 1910/1911) wchodziły cztery oddziały⁵⁸. W I oddziale

⁵³ *Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ Холмской епархіи за 1910–1911*, s. 110.

⁵⁴ W 1913 r. liczba uczniów wzrosła do 92 osób. APL, KPCh, sygn. 4420, k. 6 v.

⁵⁵ *Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ Холмской епархіи за 1910–1911*, s. 38–39.

⁵⁶ APL, KW, sygn. 1055, k. 91 v.; ibidem, sygn. 1057, k. 94 v.

⁵⁷ XГ 1914, s. 244.

⁵⁸ *Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ Холмской епархіи за 1910–1911*, s. 108.

było 11 uczennic, w II – 15, w III – 10, a w IV – 9 (łącznie 45 osób). Na przestrzeni roku ze szkoły zrezygnowały 4 osoby. Kadra pedagogiczna składała się z 11 osób: ihumenii Atanazji (katecheza; słownictwo, teoria literatury rosyjskiej), ks. Aleksego Lebediewa (katecheza w klasie I, katechizm w klasie III, historia cerkiewna – I klasa; historia Rosji – III klasa), ks. M. Sawczuka (dydaktyka – klasa III, metodyka i zajęcia praktyczne – klasa IV), mniszki Magdaleny (geografia – IV klasa), E. Dawidiuk (język rosyjski – klasa II, III, IV; historia powszechna – I–IV klasy), Michaliny Domańczuk (arytmetyka i geometria – I–IV klasa; algebra – II–IV klasy; fizyka – I–IV klasy), H. Gołowskiej (język cerkiewno-słowiański – I–IV klasy; teoria śpiewu – I–IV klasy), M. Lewkowicz (geografia – III i IV klasa), Julii Wakusiewicz (język rosyjski – I klasa, geografia – I klasa), Marii Tichomirowej (śpiew cerkiewny – IV klasa) i mniszki Anny (prace ręczne). Tak jak pozostałe placówki szkolne, szkoła nauczycielska otrzymywała 2700 rb. subsydium z Synodu RCP⁵⁹. W 1914 r. pracowały w niej E. Dawidiuk, Katarzyna Wróblewska, Serafima Sergijewa, Olga Balicka, Lidia Rud, Natalia Renda⁶⁰.

Przed wybuchem wielkiej wojny na terenie monasteru radecznickiego zorganizowano Szkołę Sadownictwa i Ogrodnictwa I stopnia. W przeciwieństwie do pozostałych placówek szkoła otrzymała wsparcie finansowe w wysokości 7000 rb. z Głównego Wydziału Zarządu Gruntami Rosji⁶¹. Organizatorzy szkoły zakładali, że jej uczniowie będą rekrutować się z miejscowych szkół jednoklasowych⁶². Placówka edukacyjna nie cieszyła się wzięciem – w 1912 r. uczyło się w niej pięć osób⁶³. Kierownikiem Szkoły Sadownictwa i Ogrodnictwa w Radecznicy został Sergiusz Fionin, a nauczycielkami były Teodora Szpak i Zofia Wodopianowa⁶⁴.

Ponieważ nie zachowały się materiały archiwalne związane z uczniami i absolwentami radecznickich placówek oświatowych, nie można przeanalizować pochodzenia oraz losów absolwentów. Niemożliwa jest odpowiedź na pytanie, czy Szkoła Nauczycielska w Radecznicy zaspokoiła potrzeby kadrowe na terenie diecezji chełmskiej przed I wojną światową. Należy zgodzić się z ogólnym stwierdzeniem D. Szewczuka, który mówi, że absolwenci prawosławnych szkół nauczycielskich z Królestwa Polskiego w zupełności uzupełniali zapotrzebowanie na nauczycieli w szkołach cerkiewnych⁶⁵.

⁵⁹ APL, KW, sygn. 1055, k. 91 v.; ibidem, sygn. 1057, k. 94 v.

⁶⁰ XT 1914, s. 243.

⁶¹ APL, KW, sygn. 1055, k. 91 v.; ibidem, sygn. 1057, k. 94 v.

⁶² *Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ Холмской епархіи за 1910–1911*, s. 39.

⁶³ APL, KW, sygn. 1055, k. 91 v.

⁶⁴ XT 1914, s. 243.

⁶⁵ D. Szewczuk, *op. cit.*, s. 115.

Wybuch I wojny światowej stanowił cezurę dla nowych realiów w funkcjonowaniu prawosławnych szkół klasztoru w Radecznicy oraz zachodnich diecezji Rosyjskiej Cerkwi Prawosławnej. Dynamicznie toczące się działania wojenne w latach 1914–1915 w guberni lubelskiej i ostateczna ewakuacja Rosjan z Królestwa Polskiego wraz z ludnością cywilną w głąb państwa rosyjskiego oznaczało uchodźstwo mniszek, wywiezienie majątku klasztornego oraz szkół cerkiewnych z Radecznicy⁶⁶. Mniszki i majątek monasteru ewakuowano do przedstawicielstwa klasztoru radeczniczego pw. Chełmskiej Ikony Bogurodzicy w Petersburgu, a szkołę-przytułek do Kostromy. W stolicy Rosji ponownie uruchomiono szkoły cerkiewne, których działalność przerwało dojście bolszewików do władzy w 1917 r.⁶⁷

Przyczynę nad szkolnictwem cerkiewnym w Radecznicy na przełomie XIX i XX w., ze względu na wskazane we wstępie trudności badawcze, nie aspiruję do satysfakcjonującej i wyczerpującej analizy tematu. Dzieje radeczniczych placówek edukacyjnych pokazują praktyczne wdrożenie założeń polityki oświatowej państwa rosyjskiego za pomocą administracji cerkiewnej i państwowej oraz działań misyjnych prowadzonych przez Rosyjską Cerkiew Prawosławną wśród ludności pounickiej na terenie Zamojszczyzny. Realizowane przez szkoły cerkiewne założenia polityki rusyfikacyjnej państwa dotyczyły młodego pokolenia wiernych. Jak słusznie konstatuje I. Matus⁶⁸, szkolnictwo cerkiewne – tak jak w przypadku zachodnich powiatów guberni grodzieńskiej – przyczyniło się do likwidacji analfabetyzmu wśród ludności chłopskiej zamieszkującej południową część guberni lubelskiej. Z drugiej strony pochodzące z warstwy chłopskiej absolwentki Żeńskiej Szkoły Nauczycielskiej w Radecznicy miały otwartą możliwość awansu społecznego. Poruszony temat sygnalizuje perspektywę badawczą nad wciąż nieopracowanym problemem rosyjskiego szkolnictwa cerkiewnego w Królestwie Polskim po 1864 r.

⁶⁶ Więcej na temat ewakuacji Rosjan i ludności cywilnej z guberni lubelskiej w latach 1914–1915 oraz realiów funkcjonowania prawosławnej diecezji chełmskiej w latach 1915–1918 zob. A. Głaz, *Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r.*, „Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska” 2001, nr 56; K. Latawiec, *Ewakuacja cywilnej administracji ogólnej szczebla powiatowego z guberni lubelskiej latem 1915 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2004, t. I; idem, *Ewakuacja organów władzy administracji ogólnej wyższego i niższego szczebla guberni lubelskiej w 1914 r.*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2002, nr 2; S. Dmitruk, *Prawosławna diecezja*.

⁶⁷ Ю. Лабынцев, *op. cit.*, s. 322–324.

⁶⁸ I. Matus, *op. cit.*, s. 200.

Bibliografia

Źródła archiwalne

Archiwum Państwowe w Lublinie

Chełmski Konsystorz Greckokatolicki Konsystorz (1596–1875), sygn. 441.

Chełmskie Bractwo Prawosławne (1879–1914), sygn. 29, 82, 83, 84.

Klirowyje Wiedomosti (1875–1915), sygn. 1053, 1055, 1057.

Konsystorz Prawosławny w Chełmie (1905–1915), sygn. 4420.

Siedlecka Dyrekcja Szkolna (1864–1912), sygn. 287.

Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej pw. Rozesłania św. Apostołów w Chełmie

Kolekcja nieuporządkowanych dokumentów cerkiewnych.

Źródła drukowane

Холмская губернія 1914 г., ХОЛМЪ 1914.

А. Будиловичъ, Г. Ольховскій, *Отчетъ о состояніи и дѣятельности находящагося подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1907/1908 (двадцать девятый) братскій годъ*, ХОЛМЪ 1909.

----- *Отчетъ о состояніи и дѣятельности находящагося подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1908/1909 (тридцатый) братскій годъ*, ХОЛМЪ 1909.

----- *Отчетъ о состояніи и дѣятельности находящагося подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1911/12 (тридцать третій) братскій годъ*, ХОЛМЪ 1912.

Гедсонъ, Н. Калихевичъ, *Отчетъ о состояніи церковно-приходскихъ школъ Холмско-Варшавской епархіи за 1893/1894 годъ*, „Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ” 1894, по. 24.

Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ Холмской епархіи за 1910–1911 учебный годъ, ХОЛМЪ 1912.

Отчетъ о состояніи церковныхъ школъ въ Холмской епархіи за 1909/10 учебный годъ, ХОЛМЪ 1911.

Отчетъ о состояніи и дѣятельности находящагося подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества Покровительствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1910/11 (тридцать второй) братскій годъ, ХОЛМЪ 1911.

Страшкевичъ Н., Ольховскій Г., *Отчетъ о состояніи и дѣятельности находящагося подъ Высочайшимъ Его Императорскаго Величества Покрови-*

тельствомъ Холмскаго Православнаго Свято-Богородицкаго Братства за 1905/1906 (двадцать седьмой) братскій годъ, ХОЛМЪ 1907.

Przepisy o szkołach cerkiewno-parafialnych, [w] Zbiór Praw: postanowienia i rozporządzenia rządu w guberniach Królestwa Polskiego obowiązujące, wydane po zniesieniu w 1871 roku urzędowego wydania Dziennika Praw Królestwa Polskiego, t. XXVI, cz. II, Warszawa 1885.

Prasa

„Холмская Церковная Жизнь” 1906, 1907, 1914.

„Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ” 1894, 1905.

„Памятная книжка Люблинской губерніи” 1902–1912.

Opracowania

S. Dmitruk, *Dom bazylianów i parafia unicka w Radecznicy (1869–1875)*, „Res Historica” 2015, nr 39.

----- *Prawosławna diecezja chełmska w latach 1915–1918 na łamach „Gazety Ludowej. Tygodnika Ilustrowanego”, „Studia z Dziejów Rosji i Europy Środkowo-Wschodniej” 2017, t. LII, z. 2.*

----- *Prawosławne Bractwo Przenajświętszej Bogurodzicy w Chełmie (1879–1914)*, Lublin 2012 (wydruk komputerowy rozprawy doktorskiej, Biblioteka UMCS).

----- *Prawosławny sobór żeńskiego monasteru w Turkowicach w latach 1906–1929*, „Annales UMCS Sectio F. Historia” 2019, vol. 74.

----- *Skład osobowy prawosławnego domu zakonnego pw. św. Antoniego Pieczerskiego w Radecznicy w latach 1881–1889*, „Elpis” 2014, t. XVI.

----- *Wspomnienia Zofii (Klimczuk) – siostry prawosławnego monasteru w Radecznicy*, „Res Historica” 2017, nr 43.

----- *Żeńskie monastery prawosławne na terenie Królestwa Polskiego na przełomie XIX i XX w.*, „Teki Komisji Historycznej. Oddział Lubelski PAN” 2009, t. VI.

Dzieje gminy Radecznicza, red. R. Smoter-Grześkiewicz, Zamość 2006.

A. Głaz, *Ewakuacja ludności cywilnej z Lubelszczyzny latem 1915 r.*, „Annales UMCS” 2001, nr 56.

R. Kucha, *Z problematyki rozbudowy szkolnictwa elementarnego na Lubelszczyźnie w latach 1864–1905*, [w] *Szkolnictwo Lubelszczyzny w XVIII–XX wieku. Studia i rozprawy*, red. R. Kucha, Lublin 1993.

Latawiec K., *Ewakuacja cywilnej administracji ogólnej szczebla powiatowego z guberni lubelskiej latem 1915 r.*, „Wschodni Rocznik Humanistyczny” 2004, t. I.

K. Latawiec, *Ewakuacja organów władzy administracji ogólnej wyższego i niższego szczebla guberni lubelskiej w 1914 r.*, „Radzyński Rocznik Humanistyczny” 2002, nr 2.

----- *W służbie Imperium. Struktura społeczno-zawodowa ludności rosyjskiej w guberni lubelskiej w latach 1864–1915*, Lublin 2007.

I. Matus, *W Drohiczyźnie, Jałówiecu, Potoce i Różanymstoku. Z dziejów oświaty ludu białoruskiego na Podlasiu*, Białystok 2001.

S. Rapa, *Ośrodek kultu religijnego w Radeczniczy w latach 1772–1914*, [w] *Radecznicza. Ośrodek życia religijnego i społeczno-kulturalnego*, red. R. Jusiak, Kalwaria Zebrzydowska 2006.

M. Rolf, *Rządy imperialne w Kraju Nadwiślańskim. Królestwo Polskie i Cesarstwo Rosyjskie (1864–1914)*, Warszawa 2016.

A. Szabaciuk, *„Rosyjski Ulster”. Kwestia chetmska w polityce imperialnej Rosji w latach 1863–1915*, Lublin 2013.

D. Szewczuk, *Seminaria nauczycielskie w Królestwie Polskim (1866–1915)*, Lublin 2015.

Ю. Федорик, *Православне духовенство в Царстві Польському в 1875–1905 роках*, Донецьк 2013.

Ю. Лабынцев, *Судьбы Холмского православия в период революционных потрясений 1910–1920-х гг.: Радочницкий Свято-Антониевский женский монастырь*, „Славянский Альманах” 2018, no. 3–4.

A. Лопухин, *История Православия в XIX веке. Славянские Церкви. Репринт издания 1901 года*, Москва 1998.

И. Смолич, *История Русской Церкви: 1700–1917*, т. VIII, ч. 2, Москва 1997.